

SECTION 1

PEDAGOGICAL SCIENCES

УДК 37.013:001.891(477)"10/18"

Єршов М.-О.

доктор філософії,

Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих

НАПН України імені Івана Зязюна, Київ

<https://orcid.org/0000-0002-6839-622X>

**ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ
В УКРАЇНІ: XI–XVIII СТОЛІТТЯ**

Актуальність дослідження зумовлена кризовим станом соціогумантарної освіти в Україні і в світі. Попри очевидне значення соціальних і гуманітарних наук для формування світогляду громадян і визначення стратегічних орієнтирів розвитку суспільства й держави, становище їх порівняно з науками природничими досі залишається у вітчизняній системі освіти маргінальним [2; 3; 6]. Це детермінує потребу формування нової парадигми підготовки людини до життя в сучасному цивілізаційному вимірі, де важливе місце має бути відведене осмисленню еволюції соціогуманітарного знання в українському інтелектуальному дискурсі.

Соціогуманітарне знання включає повний комплекс знань про людину та людиновимірні системи (соціальні структури та інститути) [5, с. 83], є аксіологічним фундаментом української культури й освіти, оскільки формує людину як творця спільноти й суб'єкта історії. Цей феномен сприяє формуванню національної ідентичності, вихованню громадянської свідомості, визначає ціннісні орієнтири людини, суспільства й держави та зміст освіти, інтегрує українську освіту у світовий освітньо-культурний простір, протидіє маніпуляціям і пропаганді [9, с. 23].

Еволюція соціогуманітарного знання в Україні у XI – XVIII століттях має кілька основних етапів: XI – перша половина XIII ст. (світоглядна

трансформація); друга половина XIII–XVI ст. (світоглядна криза); XVII ст. (просвітництво); XVIII ст. (зародження модерної української свідомості).

XI ст. – перша половина XIII ст. ознаменовані поширенням у Київській Русі християнства з наступним формуванням "ціннісної двовірності" (поєднання язичницького пантеїзму з монотеїстичним християнським світоглядом). Це відкрило доступ до візантійської освітньо-філософської традиції і сприяло поєднанню язичницької поваги до громади, природи і традицій та візантійських етичних, моральних, правових уявлень про справедливість, відповідальність, гріх, добро і зло. Стали активно розвиватися церковна література з притаманними їй духовно-історичними жанрами (морально-етичні повчання й літописи) та українська християнська філософія. У цей період було також сформовано концепцію особистості як морального суб'єкта, що мала два різні вектори – світсько-релігійний та аскетичний. Перший вектор представлений ідеями Іларіона Київського, Луки Жидяти, Данила Заточника, Климента Смолятича, Володимира Мономаха, які обґрунтували зміст ідеалів "воїна-захисника" та "князя-правителя". Зміст спадщини цих мислителів є доволі світським, тлумачення визначених ними чеснот, як християнських (віра, милосердя, любов, доброта), так і державотворчих (патріотизм, повага до владної еліти, активність і дієвість), не суперечливе й доступне для сприйняття простими мирянами. Цій ціннісній парадгмі властиві: гуманність, що виявлялася в повазі до особистості незалежно від її стану чи статі; народність, що максимально наближала зміст змальованих ідеальних образів до реальних потреб народу; гармонійне поєднання цінностей князя-правителя і мирянина-християнина; відсутність суперечностей між індивідуальними християнськими чеснотами й колективними державотворчими [4, с. 211-212]. Аскетичний вектор сформований на основі ідей Феодосія Печерського, Нестора Літописця, Кирила Туровського, які обґрунтували два типи аскетичних образів: "ченця-аскета" (радикальний аскетизм – для ченців) та "християнина-добродія" (помірований аскетизм – для мирського люду). Водночас навіть аскетичний ідеал попри його радикалізм виглядає доволі гуманним. Так, у трактуванні "гріха" Кирилом Туровським (який турботу про потреби

тіла вважав за візантійською традицією шляхом до гріха, а "плекання можливостей душі" – запорукою людського звеличення) відмова християнина від саморозвитку власної душі вважається гріхом більшим, ніж догодження потребам свого тіла. Отже, прагнення християнина наблизитися до Бога, на думку Кирила Туровського, має спиратися не на страх та обов'язок, а розуміння людиною великої довіри Творця, який дав йому свободу вибору.

Другу половину XIII–XVI ст. називають епохою світоглядної кризи, що зумовлена монгольською навалою 1240 р. (спричинила занепад православних центрів Києва) та перенесенням світського й духовного інтелектуального життя на західні землі (Галичина, Волинь, Поділля). Активне поширення на їхніх теренах католицизму і протестантизму сприяло зародженню полемічної літератури, що містила критику неправославних конфесій та ідеї щодо захисту православної традиції. У цей час виникають православні братства (Дрогобич, Луцьк, Любачів, Львів, Острог, Перемишль, Рогатин тощо), які відкривають власні друкарні і школи, що поклали початок обстоюванню права українців на духовну й культурну самобутність. Освіта набуває особливого значення як для виховання людини-християнина, так і для захисту православної віри (Г. Смотрицький), її вважають основою виховання свідомого, морального та активного християнина (І. Федоров "Повчання сину"). Деякі ідеї того часу дуже суголосні потребам сучасної України. Так, Г. Смотрицький у праці "Ключі царства небесного" (1587) закликає народ, світську й духовну владу згуртуватися і підтримати тих, у чиїх душах оселився сумнів [8, с. 213-215].

XVII ст. вважається епохою просвітництва з притаманним їй унікальним синтезом християнської схоластики, ренесансного гуманізму та барокової філософії. Між цим і попереднім етапом досить складно провести чітку межу, оскільки світоглядна криза продовжувала відчуватися аж до кінця XVII ст., що виражалося іноді в кардинально різних підходах до визначення сутності багатьох соціогуманітарних феноменів (віра, освіта, мета людського життя, свобода вибору, любов до народу та землі тощо). Водночас виокремлення цього часу виправдане заснуванням Києво-Могилянського колегіуму (1632) та

оформленню духовної й освітньої еліти, готової до самостійної наукової й політичної думки. Це – Інокентій Гізель, Йоаникій Галятовський, Мануїл Козачинський, Іван Максимович, Симеон Полоцький, Феофан Прокопович, Данило Туптало, та ін. Завдяки їм на кінець XVII ст. чітко окреслилися два вектори розвитку соціогуманітарного знання: консервативний і реформаторський. Консервативний вектор відображений в образі "вірного християнина", сформованого І.Вишенським. Йому притаманні: гіперболізація відданості й вірності, освячення боротьби з "розбещеним світом", оспівування перемоги духу над тілом, одночасна критика інститутів світської й духовної влади, народних звичаїв і обрядів [1, с.307]. Це – переломлене через призму українського світосприйняття відлуння візантійського радикалізму, що дисонував з новаторськими ідеями представників реформаторського вектору, в основі яких – поєднання віри з силою розуму й волі, критичне використання європейських цінностей. Представники цього вектору обґрунтували ідеальний образ освіченого правителя (П. Русин, С. Оріховський, І. Гізель, М. Смотрицький, П. Могила), шляхтича (П. Загоровський), громадянина (І. Борецький, Л. Зизаній, К. Сакович, С. А. Косов, П. Могила), християнина (І. Федоров, З. Копистенський, С. Зизаній), учений (Л. Зизаній). Попри розбіжності в уявленнях про людину та її стосунки зі світом, обидва вектори об'єднані визнанням феноменів "освічена віра", що вважався основою підготовки свідомих і дієвих громадян, "сумління", як поєднання волі й совісті, "особистісна й суспільна активність" [4, с. 205; 10, с. 122–123].

XVIII ст. можна вважати етапом зародження модерної української духовності. Це – час кристалізації української освітньої й духовної еліти, готової до самостійної політичної думки; виникнення "філософії серця", ідей внутрішньої свободи й духовного самопізнання; поширення духовної культури серед простого народу через пісні, думи, проповіді; перехід до освіченого національного самовизначення. Водночас варто враховувати той факт, що 1721 р. Московське Царство було проголошене Петром I "Російською імперією". Ця зміна назви стала стратегічним викликом ідентичності українського народу, вся наступна історія якого – це століття боротьби за повернення своєї віри, історії, землі та

ідентичності, боротьби, що не припинилася досі. XVIII ст. явило світові два напрями розвитку соціогуманітарного знання – народницький та монархічний. Перший сформований такими мислителями, як Данило Туптало, І. Максимович, М. Козачинський, Я. Козельський, Г. Кониський, С. Кулябка, Г. Сковорода. В його основі – образ “людини щасливої” та ідеї захисту ідеалів Княжої доби. Притаманна попередньому етапу християнсько-гуманістична спрямованість видозмінюється на соціально-орієнтовану. До змісту соціогуманітарного знання включається категорія “щастя”, що означає досконале вміння користуватися власним розумом (М. Козачинський), цілеспрямовану діяльність задля загальнолюдського блага (Г. Кониський), результат “спорідненої праці” людини (Г. Сковорода). Обґрунтовано чуттєве сприйняття світу “серцем”, що заклало основи українського кордоцентризму. Водночас активно формувався і монархічний напрям, патріархом якого став Феофан Прокопович – постать видатна і суперечлива, геній і біль українського народу, названий “архітектором російської імперії”. Він обґрунтував образ громадянина, вірного державі, монархії й російсько-православній ідеології. Наднаціональний патріотизм виховного ідеалу Княжої доби завдяки його діяльності було трансформовано в патріотизм протонаціональний, сформульована ним ідея “християнської консолідації” українського й російського ідеалів закріпила за категорією “православний” значення “російський”, розпочавши повзучу асиміляцію українства.

Отже, еволюція соціогуманітарного знання у XI – XVIII століттях має кілька основних етапів: XI – перша половина XIII ст. – світоглядна трансформація (формування концепції особистості як морального суб’єкта); друга половина XIII – XVI ст. – світоглядна криза (формування полемічної літератури, розвиток друкарства і шкільництва; початок обстоювання українцями свого права на духовну й культурну самобутність; XVII – просвітництво (формування інтелектуальної еліти, поширення освіти, виникнення феномена “освічена віра”, що вважався основою підготовки свідомих і дієвих громадян); XVIII – зародження модерної української свідомості (перехід до освіченого національного самовизначення).

Список літератури

1. Вишенський І. Книжка. В: Українська література XIV–XVI ст. Київ: Наукова думка, 1988. 600 с. С. 306–368.
2. Газізова О. Загрози національній безпеці в гуманітарній площині: ціннісно-сміслові аспекти. Українознавчий альманах. Випуск 27. Київ: "Міленіум", 2020. С. 60-67.
3. Єршова Л. М. Витоки великороського шовінізму. *Вісник НАПН України*. 2022, Вип. 4(1). <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4132>.
4. Єршова, Л. Трансформація виховного ідеалу в Україні (XIX – початок XX століття) Київський, Одеський, Харківський навчальні округи: монографія). Житомир: Видавець Євенок О.О. 2015 .642 с.
5. Надибська О.Я. Соціогуманітарне пізнання у контексті визначення цінностей та пріоритетів розвитку соціуму. Гуманітарний вісник ЗДІА, 2010. Вип. 41. С. 83-94. https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/VISNIK_41_6.pdf
6. Петренко Л.М. Національна ідентичність майбутніх викладачів закладів вищої освіти у наукових працях вітчизняних учених. Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання. Збірник тез методологічного семінару (м. Київ, 6 квітня 2023 р.). НАІР, м. Івано-Франківськ, Україна. С. 339-344. URL: <https://ipv.org.ua/2023/publication-of-abstracts/>
7. Соціогуманітарний потенціал освіти як чинник модернізації українського суспільства: колективна монографія / відп. ред. М.Ф. Шмиголь. Київ, 2018. 326 с.
8. Смотрицький Г. Ключ царства небесного. В: Українська література XIV–XVI ст. Київ: Наукова думка, 1988. 600 с.
9. Філіпчук Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2016. 304 с.
10. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ : Вид. дім "КМ Академія", 2003. 184 с.